

Методика формування уявлень про громадсько-політичне життя при вивченні історії України у 11 класі на прикладі теми уроку:

«ОПОЗИЦІЙНИЙ РУХ НАПРИКІНЦІ 1960-Х – У 1980-і рр.»

Тема уроку: «Опозиційний рух наприкінці 1960-х – у 1980-і рр.»

Мета уроку: охарактеризувати політичне становище УРСР у 1960-х – 1980-х рр., розкрити причини активізації та поразки опозиційного руху наприкінці 1960-х – у 1980-і роки; з'ясувати течії дисидентського руху та охарактеризувати форми їхнього протистояння тоталітарному режиму; визначити історичне значення дисидентського руху цього періоду.

Цільові завдання:

- охарактеризувати дисидентський рух в Україні, методи боротьби з тоталітаризмом;
- виховувати почуття патріотизму, осуд тоталітарної радянської антидемократичної політики, гордість за національну еліту радянських часів, повагу і вдячність українським дисидентам за мужність в часи розгулу радянського терору «говорити» правду про життя у радянському суспільстві;
- ознайомити учнів з політичними портретами таких діячів, як В. Чорновіл, А. Горська, В. Стус, Є. Сверстюк, Л. Лук'яненко.

Тип уроку: комбінований.

Навчально-методичне забезпечення:

Струкевич О. К., Романюк І. М., Дровозюк С. І. Історія України: Підручн. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень). – К.: Грамота, 2011. – 320 с.: іл.;

Коляда І., О. Лук'ячук Історія України в 11 класі. Навч.-методич. посібник для вчителів. – К.: «Аконіт», 2005. – 200 с.;

Арнаутова Л. О. Історія України. 11 клас: Розробки уроків. – Х.: Вид-во «Ранок», 2011. – 464 с. – (Серія «Профільна школа»);

Хрестоматія з новітньої історії України. 1945–1998 рр.:

Навч. посібник для 11-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Упорядник: С. Падалка, П. Панченко, С. Тимченко – К.: Генеза, 2000. – 376 с.;

Атлас історія України 11 клас. – вид. «Картографія», 2013. – 22 с.

Основні поняття і терміни: дисидент, опозиційний рух, УГГ, «самвидав», цензура, неосталінізм, правозахисник.

Основні дати:

1965 р. – перша хвиля арештів дисидентів;

4 вересня 1965 р. – маніфест проти арештів української інтелігенції у кінотеатрі «Україна» в Києві;

1970 р. – початок нелегального виходу опозиційного журналу «Український вісник» (редактор В. Чорновіл);

1972 р. – друга велика хвиля арештів інтелігенції України (В. Чорновіл, Є. Сверстюк, І. Світличний, М. Осадчий, В. Стус, І. Калинець, Н. Світлична, Ю. Шухевич);

1976 р. – заявила про своє існування Українська Гельсінська група сприяння виконанню гельсінських угод (УГГ) на чолі з М. Руденком.

ХІД УРОКУ

І. Перевірка домашнього завдання по темі: «Культура в середині 1960-х – у першій половині 1980-х рр.».

У ході фронтального опитування вчитель пропонує учням відповісти на такі запитання:

- Коли розпочалося впровадження обов'язкової середньої освіти в УРСР?
- Коли, де і ким було розроблено технологію інтенсивного навчання?
- Чому вище партійне керівництво приділяло багато уваги конструкторському бюро «Південне»?
- Які причини гальмували розвиток науки в СРСР?

Працюємо з документом. Прочитайте уривок зі щоденника П. Шелеста та знайдіть відповіді на запитання.

«...Теплоходом по Дніпру відправилися в подарство “Тетерів” чоловік 35-40 письменників на чолі із секретаріатом Спілки письменників України на прогулянку й ділову неофіційну зустріч. Були відверті, але разом із тим і гострі запитання, бесіда проходила у взаємному розумінні всіх непростих питань. Потрібно в майбутньому більше мати з ними контактів, допомагати їм розумітися в складних питаннях зовнішньої та внутрішньої політики, соціальних, національних, духовних питаннях, безумовно, розумніше, тактовно направляти їхню творчу діяльність. Багато виникло запитань щодо подій у Чехословаччині – ця тема їм дуже цікавила й тривожила. Вважаю, що зустрічі в такій обстановці народжують взаємне довір'я і викликають на відверті розмови».

• *З якою метою П. Шелест запросив українських письменників на спільну розмову? Чому він обрав для неї прогулянку Дніпром, а не затишний кабінет?*

• *Чому питання які вони обговорювали, П. Шелест характеризував як «гострі» та «непрості»?*

• *Які висновки про ставлення письменників до подій у Чехословаччині можна зробити на основі щоденника П. Шелеста?*

II. Актуалізація опорних знань та мотивація діяльності.

Учитель використовує прийом **евристичної бесіди**.

Учитель: *З курсу всесвітньої історії пригадайте, які риси визначали суспільно-політичне життя в СРСР у післяхрущовську добу?*

Учень: Суспільно-політичне життя в СРСР у післяхрущовську добу визначали наступними рисами: формування культу особи Л.Брежнєва, реабілітація «сталінщини» (неосталінізм), появою шістдесятництва.

Учитель: *Яке явище виникає в УРСР у 1960-х роках під впливом хрущовської лібералізації, які ідеї його активних діячів підготували ґрунт для активізації дисидентського руху?*

Учень: в УРСР у 1960-х роках під впливом хрущовської лібералізації виникає таке явище як «шістдесятництво» – рух творчої молоді, яка сповідувала нові думки, оригінальну тематику і стала ядром духовної опозиції в Україні. «Шістдесятники» виступили за: поглиблення реформ, скасування ідеологічних обмежень у галузі культури,

подальшу демократизацію суспільства, національно-культурне відродження України, відродження української мови. Найяскравіші представники «шістдесятництва»: В. Симоненко, Л. Костенко, І. Драч, М. Вінграновський, Д. Павличко, О. Заливаха та інші. Організовані «шістдесятниками» у 1959-60 рр. Клуб творчої молоді «Сучасник» в Києві та в 1962 р. клуб «Пролісок» у Львові стали справжніми осередками альтернативної національної культури. Саме «шістдесятництво» стало підґрунтям для появи дисидентського руху в УРСР.

Учитель: *Які наслідки мало утвердження неосталінізму у суспільно-політичному житті в СРСР у період «Брежнєвського застою»?*

Учень: Утвердження неосталінізму у суспільно-політичному житті в СРСР у період «Брежнєвського застою» привело до згортання десталінізації у радянському суспільстві, нових утисків національного культурно-духовного життя, серйозних порушень конституційних норм щодо свободи совісті та віросповідань, істотних прорахунків в галузі соціально-економічної політики. Це викликало природню опозицію серед частини суспільства, яка називалася дисидентством.

Учитель: *Що ж таке дисидентство?*

Учень: Дисидентство – це виступ проти існуючого державного ладу чи загальноприйнятих норм певної країни, протистояння офіційній ідеології й політиці. Дисидентський (опозиційний) рух виник в Україні в середині 1950-х років як форма протесту проти дій партійно-державного апарату та порушення ним радянських законів. Слово «дисидент» означає «незгодний» і пояснюється як «людина протестна», яка відкрито протиставляє свої погляди панівній ідеології та рішуче захищає свої переконання.

Учитель: *Які ж основні причини появи дисидентського руху в СРСР взагалі та в Україні зокрема?*

Учень: Основними причинами виникнення дисидентського руху були політичні: декларативний та формальний характер повноважень республіки у радянській федерації, однопартійна система, яка позбавляла суспільство демократичного вибору шляхів політичного розвитку, забороняла діяльність опозиції, установила цензуру, відкидала будь-які законні можливості для зміни влади, призвела до небаченої бюрократизації системи управління. Не менш важливими були й національно-культурні причини. Серед них, насамперед,

вирізнялися політика зросійщення, позбавлення українського народу самобутніх рис, можливостей для вільного національно-культурного розвитку. Соціально-економічні причини полягали в низькому рівні життя, нав'язуванні Україні невідповідної їй потребам і можливостям моделі економічного розвитку, суперечностях економічної політики. Дисидентський рух зумовлювали також релігійні причини, породжені державною антирелігійною політикою й антидемократичними засобами, якими вона проводилася.

Учитель: Чому дисидентський рух в Україні був закономірним явищем? Які традиції опозиційного спротиву радянському тоталітарному режиму існували в Україні?

Учень: Дисидентський рух в Україні був закономірним явищем, адже до нього опір радянському тоталітарному режиму чинили учасники самостійницького руху Опору, що виник ще у роки Другої світової війни, зокрема, це активні члени ОУН та бійці УПА. Незважаючи на припинення активної збройної боротьби ОУН і УПА, ідеї самостійницького руху продовжували панувати у свідомості сотень тисяч українців західних областей, а приклади мужності їхніх дідів, батьків, що повернулись зі сталінських таборів, слугували прикладом мужності і незламності, виховуючи усвідомлення необхідності протистояти режиму, шукати нових методів і засобів для продовження боротьби з радянською владою за утвердження української державницької ідеї.

Учитель: З якою організацією пов'язують появу дисидентського руху в Україні?

Учень: Появу дисидентського руху в Україні пов'язують з першою підпільною організацією партійного типу в Україні повоєнного періоду, що вдалася до насильницьких, правових методів здобуття незалежності, а саме з Українською робітничо-селянською спілкою, яка діяла з 1959 по 1961 роки.

Учитель: Хто був лідером цієї організації? Які програмні цілі вони проголосили?

Учень: Лідером Української робітничо-селянської спілки був Левко Лук'яненко. Основними цілями спілки були: по-перше, завоювання демократичних прав і свобод, по-друге, вихід України з СРСР шляхом референдуму і створення суверенної української держави. Досягти суверенності України передбачалося тільки мирними засобами.

Учитель: Отже, утвердження неосталінської

моделі суспільно-політичного життя в СРСР, відмова від десталінізації, наростання цензурних обмежень, упровадження політики інтернаціоналізації та формування радянської спільноти – радянський народ з домінуванням однієї культури та мови – російської, ігнорування національних потреб українського народу до самобутнього політичного, національно-культурного життя, декларативний національної політики, зокрема права на національне самовизначення та вільний національно-культурний розвиток обумовили нове піднесення опозиційних настроїв, активізацію дисидентського руху і в Україні, з формами, організаціями, активними учасниками якого ми познайомимося при вивченні теми уроку.

III. Вивчення нового матеріалу.

План теми уроку:

1. Причини активізації опозиційного руху.
2. Опозиційний рух в середині 1960-х – на початку 1970-х років.
3. Форми діяльності дисидентів.
4. Причини поразки та історичне значення дисидентського руху.

1. Причини активізації опозиційного руху.

Основні риси радянської тоталітарної моделі у період 1964–1984 рр. **учитель** розкриває у ході **розгорнутої характеристики** з використанням **логічно-структурної схеми та тематичної таблиці**.

Післяхрущовський період (1964-1984) у житті України, як і інших республік СРСР, увійшов в історію як період, який згодом назвуть «застоем» (або періодом «розвинутого соціалізму» – за компартійною ідеологічною термінологією), що проявився:

- по-перше**, в економіці,
- по-друге**, суспільно-політичному,
- по-третє**, культурному житті країни.

У жовтні 1964 р. на пленумі ЦК КПРС першим секретарем ЦК КПРС було обрано Леоніда Брежнєва (з 1966 – Генеральний секретар ЦК КПРС). Період, коли він був радянським лідером, відзначений тим, що:

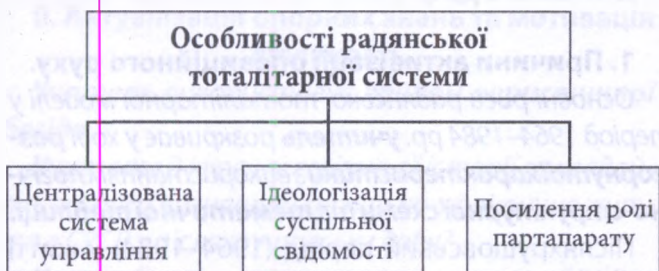
по-перше, у державному правлінні ще більше посилилась роль компартійного апарату. З вересня 1965 р. децентралізовану систему управління (раднаргоспи), яка не виправдала себе, змінила випробувана – централізована. Загальносоюзним

міністерствам знову підпорядковувалася більшість підприємств. Країна продовжувала розвивалася традиційним для неї шляхом екстенсивного розвитку, вступаючи в стадію кризи радянської моделі розвитку;

по-друге, освіта, наука, культура і медицина фінансувались за залишковим принципом. Період стагнації, який переживала радянська модель, характеризувався надмірною ідеологізацією суспільної свідомості, посиленням тоталітарних тенденцій в адміністративно-державному управлінні, боротьбою з інакомисленням.

по-третє, було згорнуто хрущовські реформи, які, незважаючи на непослідовність і суперечливість, все ж мали своїм наслідком деяку лібералізацію та гуманізацію в житті суспільства. Проте, вже почалось переслідування «шістдесятників», пройшла хвиля арештів і судових процесів над дисидентами, посилилася русифікація України. Практично припинився процес реабілітації репресованих сталінським режимом. Десталінізація поступилася місцем неосталінізму.

«Радянська тоталітарна модель періоду «застою» (1964-1985 рр). Основні риси»:

Політична сфера	
сфера державного управління	посилення ролі компартійного апарату (партійних функціонерів-чиновників)
Економічна сфера	
сфера управління народним господарством	1) заміна децентралізованої системи управління (раднаргоспи) – централізованою; 2) підпорядкування загальносоюзним міністерствам більшості підприємств України
Культурна сфера	
сфера фінансування	1) освіта, наука, культура і медицина фінансувались за залишковим принципом; 2) надмірна ідеологізацією суспільної свідомості

За допомогою стислої характеристики та структурної схеми учитель розкриває основні причини активізації дисидентського руху:

Національно-визвольний рух активізувався у 2-й пол. 1960-х рр., коли у відповідь на утиски офіційних властей почали прилюдно звучати протести проти порушення прав громадян. Причинами посилення активізації були:

- **по-перше**, відхід від політики лібералізації і порушення людських прав;
- **по-друге**, ігнорування конституційних прав людини в СРСР, відсутність демократичних свобод;
- **по-третє**, політичний диктат з центру;
- **по-четверте**, релігійні утиски та репресії проти інакомислячих.

Завдання учням:

- заповнити схему та таблицю до конспекту;
- скласти тезовий конспект;
- навести приклади політичного диктату з історії нашої країни.

Використовуючи прийом пояснення, учитель розкриває зміст поняття «неосталінізм», «політичний диктат», та період «застою».

«Неосталінізм» – назва політичного режиму періоду «застою» або «розвинутого соціалізму» та «удосконалення розвинутого соціалізму», що склалася за часів перебування при владі в СРСР Л. Брежнєва, В. Андропова та К. Черненко, який характеризувався спробою поновлення деяких рис сталінського режиму без заходів масових репресій.

«Політичний диктат» – це політика нав'язування союзним центром своїх умов, вимог підпорядкованим союзним республікам, ігноруючи їхні інтереси.

Період «застою» – це назва одного з останніх періодів існування радянської економічної та політичної системи (середина 1970 – середина 1980-х рр.), уведене в політичний лексикон лідером КПРС М. Горбачовим у другій половині 1980-х років. Власна (офіційна на той час) пропагандистська назва цього періоду – «розвинений соціалізм». У цей період у радянському суспільстві склалися передумови глибокої системної кризи – економічної та соціальної, які врешті призвели до краху радянської економіки та політичного розпаду СРСР.

Завдання учням.

занотувати визначення поняття.

2. Опозиційний рух в середині 1960-х – на початку 1970-х років.

За допомогою міркування та хронологічної таблиці вчитель висвітлює активізацію дисидентського руху упродовж другої половини 1960-х рр.

Інтелігенція, для якої «хрущовська відлига» була наче ковток свіжого повітря, уже не могла мовчки терпіти новий наступ тоталітаризму. У середині 1960-х років активізувався опозиційний рух. Спроби радянського керівництва, очолюваного Л. Брежнєвим, обмежити «вільнодумство», яке поширилося під впливом «хрущовської відлиги», викликали протест найсміливіших представників інтелігенції. У чому це виявилось? Україною прокотилася хвиля протесту. Було зібрано сотні підписів на підтримку заарештованих. Ці підписи були справжніми актами громадянської мужності. Із запитом про їхню долю до ЦК КПУ зверталися відомі митці Л. Костенко, М. Стельмах, А. Малишко, Г. Майборода, С. Параджанов, авіаконструктор О. Антонов та ін., але відповіді так і не отримали. Восени 1965 р. відбувся перший відкритий виступ української інтелігенції проти арештів (І. Дзюба, В. Чорновіл, В. Стус). У грудні 1965 р. І. Дзюба надіслав лист на ім'я першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста та голови Ради міністрів УРСР В. Щербицького. У листі зазначалося, що національно-по-

літичне становище України не відповідає її державному статусові, зафіксованому в конституції, що стан української культури й мови викликає глибоку тривогу, що не можна вдаватися до репресій щодо людей, які висловлюють свої погляди. До листа він додав свою працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», у якій викрив політику придушення національно-культурних потреб українського народу. Інтелігенція та студенти, які стали на захист української культури, почали збиратися в Києві біля пам'ятника Т. Шевченку. 22 травня 1966 р. там зібралося майже 150 осіб. Цей день був вибраний не випадково: саме в травні 1861 р. труну з тілом Кобзаря привезли до Києва, а звідти до Канева, де 10 (22) травня поета поховали на Чернечій горі. У маніфестації 22 травня 1966 р. брали участь А. Горська, І. Світличний, В. Лобко та ін. Звучали вірші Т. Шевченка, В. Симоненка, Л. Костенко. Наступного року, незважаючи на «роз'яснювальну роботу», яку правоохоронні органи провели серед інтелігенції та студентів, біля пам'ятника зібралося ще більше людей. Увечері міліція заарештувала кількох учасників маніфестації. Майже 300 чоловік попрямували до будинку ЦК КПУ з вимогою звільнити заарештованих. Міліція спробувала розігнати демонстрантів водометами, але марно. Будинок ЦК КПУ оточили вантажними автомобілями. Протистояння тривало майже до ранку. У березні 1966 р. на адресу XXIII з'їзду КПРС надійшов меморандум Українського національного фронту (УНФ) з вимогами припинити зросійщення населення України та переслідування української інтелігенції. В активі УНФ перебувало майже 200 осіб із Львівської, Івано-Франківської, Кіровоградської, Донецької та інших областей. Його метою була агітація за вихід України із СРСР та створення самостійної демократичної держави. До складу УНФ входили: Красівський, І. Губка, Г. Прокопович, М. Качур, Т. Ільницький та ін. Незважаючи на те, що УНФ проводив лише агітаційну діяльність, керівники цієї організації були засуджені на максимальні строки ув'язнення.

На формування опозиційних настроїв вплинула окупація Чехословаччини військами Варшавського Договору в серпні 1968 р. Серед інтелігенції, робітників, студентів і селян було чимало таких, які засуджували цю акцію. Реформи чехословацького керівництва вони сприймали як оновлення

суспільства. Ті люди, які мріяли про свободу та справедливість, з надією сприймали звістки про те, що в Чехословаччині значно більше свободи слова та інших прав, ніж у СРСР. Критичне ставлення до чехословацьких подій було поширене серед молоді. Після зустрічі першого секретаря ЦК КПУ ІІ. Шелеста зі студентами та викладачами Київського університету ім. Т. Шевченка, що відбулася на початку вересня 1968 р., він отримав анонімний лист, у якому керівникові республіки докоряли за те, що він говорив неправду про події в Чехословаччині та становище в СРСР.

Хронологічна таблиця «Виступи дисидентів проти режиму в 1965–1968 рр.»

Дата	Подія
4 вересня 1965 року	перший відкритий виступ української інтелігенції проти арештів (І.Дзюба, В.Чорновіл, В.Стус)
грудень 1965 року	лист І. Дзюби з критикою радянської національно-культурної політики; надіслано працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?»
березень 1966 року	меморандум Українського національного фронту (УНФ) на адресу ХХІІІ з'їзду КПРС з вимогами припинити зросійщення населення України та переслідування української інтелігенції
22 травня 1966 року	маніфестація української інтелігенції та студентів в Києві біля пам'ятнику Т. Шевченка на захист української культури
1967 рік	оприлюднено документальну збірку В.Чорновола «Лихо з розуму»
вересень 1967 року	протест проти незаконного ведення суду А. Горської з групою киян на процесі В. Чорновола у Львові
вересень 1968 року	лист студентів з критикою ІІ. Шелеста щодо подій у Чехословаччині

Завдання учням.

занотувати таблицю.

Уявлення про акцію, організовану дисидентами під час прем'єри в кінотеатрі «Україна» фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків», **вчитель формує за допомогою сюжетної розповіді.**

Восени 1965 р. в новому столичному кінотеатрі «Україна» відбулася прем'єра фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків». Перед початком

сеансу відбулася творча зустріч режисера та кінокритиків із глядачами. Після прем'єри на сцену вийшов літературний критик І. Дзюба. Він сказав, що це свято національного мистецтва затьмарене численними арештами й став називати імена заарештованих. Його підтримали В. Чорновіл і В. Стус. Ось як свідок тих подій, шістдесятник і колишній політв'язнь Олесь Сергієнко описав у своїх спогадах: «За так звану «антирадянську агітацію» сіли за ґрати літературний критик Іван Світличний, мистецтвознавець Богдан Горинь, письменник Михайло Масютко, модельєр Ярослава Менкуш та інші. Їхні імена під час прем'єрного показу фільму «Тіні забутих предків» назвав громадський та культурний діяч Іван Дзюба. Дзюба сказав: *"У нас велике свято, але й велике горе. В Україні почалися арешти творчої молоді"*. Хтось із залу, з гебістів, кричить, що, мовляв, давно пора. Директор кінотеатру, Федір Брайченко, розгубився, а тоді штовхнув Дзюбу від мікрофона. Той мало не впав, але випростався і продовжив перелік прізвищ. Після виступу Івана Дзюби обговорення фільму вийшло з-під контролю. До стихійної акції протесту долучилися тоді ще маловідомі В'ячеслав Чорновіл та Василь Стус. Підтримав її й режисер фільму Сергій Параджанов... Він сказав: *"Я довго чинив опір перекладу українського тексту фільму російською мовою. Оскільки вважаю цей текст невід'ємною частиною художньої тканини фільму"*».

Це був перший відкритий виступ української інтелігенції проти арештів.

Завдання учням:

- Чому директор кінотеатру, Федір Брайченко почав позбавляти І.Дзюбу можливості говорити у мікрофон?
- У чому, за словами автора, виявлялась політика русифікації?
- Назвіть головних учасників акції протесту.

Уявлення про активного діяча опозиційного руху в Україні Василя Стуса вчитель формує за допомогою **історико-психологічного портрету.**

Розпочався життєвий шлях поета-борця **Василя Семеновича Стуса** 7 січня 1938 року в селі Рахнівка Гайсинського району на Вінниччині. Дата народження, яка збіглася з днем народ-

ження Ісуса Христа, могла стати приводом для насмішок над дитиною в її шкільні роки, а в дорослі – стати поштовхом для цькування чи навіть перешкодою для здобуття вищої освіти. Мама побоялась записувати 7 січня, записала 6-го. Василь питав глибоко віруючого те-

олога-самоука Семена Покутника, яке значення для людини має дата народження. «Додаткова благодать, щастя. А можливо, хай у меншому, не всекосмічному огромі, та ж спорідненість з Христовою долею, жертвність самого життя і Голгофа ранньої смерті», – сказав Семен. Батьки його були селянами. Дитинство, яке сам він назвав «чорним», проходило в атмосфері добра і любові. А ще – народної пісні. В. Стус згадував: «Перші уроки поезії – мамині. Знала багато пісень і вміла дуже інтимно їх співати... Найбільший слід на душі – од маминої колискової «Ой люлі-люлі, моя дитино». Шевченко над колискою – це не забувається. «Навчався спочатку в місцевій школі, потім – у Донецьку, куди сім'я переїхала, коли Василь був ще маленьким хлопчиком. Пам'ять по собі школа залишила безрадісну. «Шкільне навчання – вадило. Одне чужомовне, а друге – дурне. В четвертому класі щось заримував про собаку. По-російському. Скоро минуло. Відродилося в старших класах, коли прийшла любов», – згадував Василь Стус. У школі Василь вчився на «відмінно», у 4-6 класах знав напам'ять майже весь «Кобзар» Т. Шевченка. Закінчив школу зі срібною медаллю. З 1954 року навчався на історико-філологічному факультеті Донецького педінституту. Студентські роки він пізніше назвав «трудними». Стосувалося це, очевидно, й матеріального буття, а ще більшою мірою казенного, схоластичного навчання, зокрема тієї фальші у висвітленні історичного минулого нашого народу, якою була перепов-

нена тогочасна офіційна наука, і передовсім – історія. Після закінчення інституту вчителює на Кіровоградщині. У 1959 році на сторінках «Літературної газети» вперше побачили світ вірші В. Стуса з напутнім словом А. Малишка. У цей час В. Стус захоплюється світовою літературою. Серед улюблених письменників – Гете, Рільке, Толстой, Хемінгвей, Пруст, Камю, Фолкнер. З 1959 по 1961 рік служить в армії. «Вірші, звичайно, майже не писалися, оскільки на плечах – погони», – згадував В. Стус. З 1961 року викладає українську мову і літературу в 23-й Горлівській школі, працює літературним редактором газети «Соціалістичний Донбас». 1963 рік став роком вступу до аспірантури Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. В. Стус працює над дисертацією «Джерела емоційності літературного твору», здає до видавництва «Молодь» першу збірку поезій «Круговерть», бере участь у роботі Клубу творчої молоді (Лесь Танюк, Алла Горська, В'ячеслав Чорновіл). В. Стус із його загостреним почуттям справедливості, правдолюбством, здатністю відчувати чужий біль гостріше, ніж власний, не міг ужитися в тій обстановці, яка поступово складалася в країні в умовах утвердження неосталінізму, відмови від десталінізації, тому у вересні 1965 року його виключають з аспірантури. Формальною причиною послужив випадок, що стався в кінотеатрі «Україна» на прем'єрі кінофільму С. Параджанова «Тіні забутих предків». «В суботу, 4 вересня, під час виступу автора фільму та його учасників і потім, після виступу Івана Дзюби, який не зміг сказати про групу арештів (його зіпхнули зі сцени, гукаючи, що людей не заарештовують), я виступив так само. Мене обурило брутальне поводження з І. Дзюбою, факт арештів і та атмосфера приховування цього факту, яка найточніше виявилась під час зустрічі з акторсько-авторською групою фільму. Були шалені відгуки: "Це провокація", "Це брехня", "Тут не місце..." і т. д. І тоді я не зміг стерпіти. Я говорив з обуренням про те, що підозріливо приховувані арешти виявляють якусь гнітючу атмосферу, яка створилася в Києві, особливо ж – щодо молодих митців. Ці підозріливі арешти створюють ґрунт для страшних аналогій. Тінь кривавого 1937 р. надто близька, щоб не можна було реагувати на

будь-які подібні симптоми. Чисто психологічно, чисто громадянськи – я не міг стриматись. Я вважаю, що в таких умовах мовчанка є злочином... Я не міг стерпіти. Я не міг мовчати... До цього зобов'язує пам'ять про мільйони людей, які боролися за справді соціалістичний, справді найбільш демократичний суспільний лад, пам'ять про людей, що офірували своє життя для високого вогню Революції, для щасливого майбуття нащадків. Але загуділа сирена, глушачи мій голос. Це страшно. Я намагався говорити про обов'язок кожної радянської людини боротися і захищати демократію, соціалізм, справжнє революційне лєнінське вчення. А сирена гуділа. Сирена не давала говорити, затуляла рота». І почалися поетові поневіряння. Поета не друкували. Однак, він знав, який тернистий шлях йому судився, та не прагнув «сховатися од долі». Як згадує письменник Ю. Покальчук, у розмові з ним Василь сказав одного разу: «Я просто так не можу! І жити не можу спокійно і не зможу! Я знаю, що за мною одного разу прийдуть, знаю свою долю, але я почуваю, що мушу її пережити саме ось так». З 1972 р. починаються поетові поневіряння по радянських таборах. У ніч з 3 на 4 вересня 1985 року В. Стус помер. Містична знаменна дата: саме 4 вересня, тільки 1965 року, відбулася прем'єра «Тіней забутих предків», дата Василевого виступу, після якого почався двадцятилітній шлях на Голгофу. Останні хвилини життя В. Стуса досі не з'ясовані. Що стало причиною смерті? Серцева недостатність? Нервове перенапруження? Побої наглядачів? Його поховали на кладовищі у селі Борисово таємно, уночі, за декілька годин до прибуття дружини і сина, які хотіли забрати тіло В. Стуса. Через 4 роки поета було повністю реабілітовано «за відсутністю складу злочину». 16–19 листопада 1989 року відбулося перепоховання праху В. Стуса і його побратимів Ю. Литвина і О. Тихого, замордованих тоталітарною системою в тюрмах та концтаборах, на Байковому кладовищі у Києві.

Завдання учням:

- Яку роль у становленні особистості поета-дисидента відіграла родина?
- Які риси характеру допомогли В.Стусу вийти переможцем у протистоянні з тоталітарним режимом?

Уявлення про світогляд та ціннісні й моральні орієнтири В.Стуса **вчитель** формує, застосовуючи **прийом аналіз художнього твору**.

*Весь обшир мій – чотири на чотири.
Куди не глянь – то мур, куток і ріг.
Всю душу з'їв цей шлак лілово-сірий,
Це плетиво заламаних доріг.*

(В. Стус. «Весь обшир мій – чотири на чотири...»)

*Неосяжна осонцена днина,
І собором дзвінким Україна
написалась на мурах тюрми.
Безгоміння, безлюддя довкола,
Тільки сонце, і простір, і сніг.*

(В. Стус. «На колимськiм морозі калина...»)

*Як добре те, що смерті не боюсь я
і не питаю, чи тяжкий мій хрест,
що перед вами, судді, не клонюся
в передчутті недовідомих верств,
що жив, любив і не набрався скверни,
ненависті, прокльону, каяття.
Народе мій, до тебе я ще верну,
як в смерті обернуся до життя
своїм стражденним і незлим обличчям.
Як син, тобі доземно уклонюсь
і чесно гляну в чесні твої вічі
і в смерті з рідним краєм поріднюсь.*

(В. Стус. «Як добре те, що смерті не боюсь я...»)

Завдання учням:

- Які риси характеру автора відображають ці поезії?
- Як поет описує умови свого ув'язнення?
- Які почуття у нього до України? Якими засобами автор передає своє ставлення до ситуації, свою любов до України, тугу за нею?
- Про що свідчать рядки вірша «Як добре те, що смерті не боюсь я...»?
- Які рядки поезії свідчать про незламність духу і волі поета?
- Які рядки поезії свідчать про його віру у краще майбутнього свого народу, України?
- Які слова поета стали пророчими?

Дослідницькі навички в учнів **вчитель** формує, застосовуючи **прийом аналізу художнього твору**.

Спогади письменника І. Білика про демонстрацію в Києві 22 травня 1967 р.: «...22 травня 1967 року була битва біля пам'ятника Тарасу Шевченкові – ми влаштували демонстрацію, і нас намагалися розігнати. Організатор – молодий хлопець, аспірант університету казав: Ми сюди прийшли без ножів і без обрізів, а нас називають бандитами! Давайте підемо всі демонстрацією пішки через Хрещатик до ЦК!» І ми пішли. А перед будівлею ЦК нас стали розливати водою. ...Найвитриваліші зібралися купою, узялися за руки і трималися, аж поки вийшов міністр внутрішніх справ Іван Головченко і сказав: "Хлопці, не робіть цього тут. Ходімо на площу Калініна, там домовимося. Я при вас випущу тих, кого затримали, тільки не стійте тут".»

Завдання учням:

- Чому маніфестація біля пам'ятника Тарасу Шевченкові була влаштована саме 22 травня?
- Чому влада намагалася перешкодити акції?
- Чому офіційні представники влади називали їх «бандитами»?
- У чому виявився страх влади перед протестувальниками?

Використовуючи **прийом посилання на твір**, **вчитель** формує уявлення про виступ І. Дзюби та основну ідею його праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

У грудні 1965 р. І. Дзюба надіслав лист на ім'я першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста та голови Ради міністрів УРСР В. Щербицького. У листі зазначалося, що національно-політичне становище України не відповідає її державному статусові, зафіксованому в конституції, що стан української культури й мови викликає глибоку тривогу, що не можна вдаватися до репресій щодо людей, які висловлюють свої погляди. До листа він додав свою працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», у якій, зокрема, зазначав: «Українська преса сьогодні практично витіснена з суспільного побуту. Українські книгодрукування і книготоргівля знищені, навіть ті цікаві малотиражні видання, що останнім часом з'являються, до читача не

доходять. Дев'ятий вал російськомовної «масової культури» заливає руїни культурної інфраструктури України... Національна справа – це справа всього народу і справа кожного громадянина: це корінний інтерес усього народу і громадянства, совість кожного з нас; вона не відсуває всіх інших справ, інтересів та ідеалів, але нерозривно з ними пов'язана, і ніхто не має права мовчати, коли бачить щось неподобне, так само як ніхто не має права затуляти вуха від тривожних голосів...»

Отже, І. Дзюба у своїй праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» викрив політику придушення національно-культурних потреб українського народу.

Завдання учням:

- Як оцінював стан преси та книгодрукування в УРСР український літературознавець І. Дзюба?
- Уявлення про активного діяча опозиційного руху в Україні Івана Дзюбу **вчитель** формує за допомогою **біографічної довідки**.

Іван Михайлович Дзюба – український літературознавець, літературний критик, громадський діяч, дисидент радянських часів, Герой України (2001), академік НАНУ, другий Міністр культури України (1992–

1994), голова Комітету з Національної премії України імені Тараса Шевченка (1999–2001), керівник відділу загальних енциклопедичних досліджень Інституту енциклопедичних досліджень НАН України. Співголова Головної редакційної колегії «Енциклопедії сучасної України». Головний редактор журналу «Сучасність» (у 1990-х роках), редактор відділу перекладної літератури видавництва «Дніпро» (у 1969–1972 роках), член редколегій наукових часописів «Київська старовина», «Слово і час».

Завдання учням:

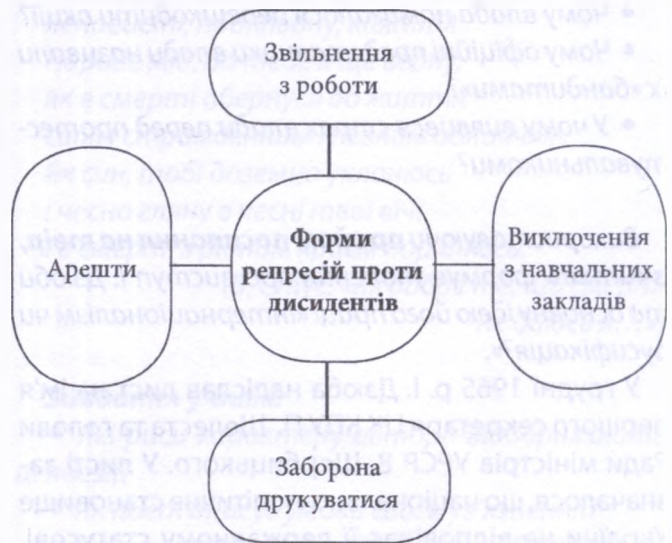
- занотувати основні факти біографії;
- скласти хронологічну таблицю основних дат життя.

Учитель висвітлює реакцію влади на активізацію опозиційного руху методичним прийомом доведення та з використанням структурної схеми.

Опозиційний рух викликав занепокоєння Кремля. Відповіддю влади на активізацію опозиційного руху стали репресії. Намагаючись не допустити його поширення, радянське компартійно-державне керівництво в 1965 р. звинуватила десятки людей в антидержавній діяльності – розпочалися арешти інакодумців. Так, наприкінці серпня – на початку вересня 1965 р. було заарештовано кілька десятків представників молоді творчої та наукової інтелігенції. Серед них – літературний критик І. Світличний, мистецтвознавець Б. Горинь, художник О. Заливаха, літературознавець М. Косів, історик В. Мороз та ін. Не було зроблено повідомлень про причини арештів, не висунуто публічних звинувачень. Спроби придушити рух дали протилежні результати. Репресії викликали інтерес суспільства до заарештованих і до проблем, які вони порушували. Україною прокотилася хвиля протесту. Було зібрано сотні підписів на підтримку заарештованих. Ті, хто найактивніше захищав заарештованих, самі зазнали репресій. Їх виключали з вищих навчальних закладів й аспірантури (В. Стус), звільняли з роботи (М. Коцюбинська, Ю. Бадзьо, С. Кириченко), відмовляли в захисті підготовлених дисертаційних робіт (Є. Пронюк), забороняли друкуватися. Судові процеси над учасниками опозиційного руху розпочалися у січні 1966 р. Перший процес відбувся в Луцьку, де на відкритому засіданні обласний суд розглянув справу В. Мороза і Д. Іващенко, звинувачених у проведенні націоналістичної агітації та пропаганди. В Івано-Франківську відбулися судові процеси над учителем М. Озерним і художником О. Заливахою, а в березні 1966 р. – у Києві та Львові. У середині квітня 1966 р. політичні процеси завершилися закритим судом над М. Осадчим, М. Зваричевською і братами М. і Б. Горинями у Львові. На цей процес приїхали з Києва І. Дзюба, І. Драч, Л. Костенко, М. Холодний та В. Чорновіл. Коли зарештованих вивели з будинку суду, їхні товариші влаштували маніфестацію. В'ячеслав Чорновіл, якого викликали на процес як свідка, заявив, що судове засідання оголошене закритим незаконно, а тому він відмовляється давати свідчення. Суд вирішив

вивести його з приміщення під конвоем, ухваливши притягнути до кримінальної відповідальності. «За задумом, – писав пізніше про ті події В. Мороз, – суди повинні були залякати й заморозити рух, як і на початку 1930-х років. Вийшло навпаки: арешти і суди 1965-1966 рр. уперше показали всім, «скільки нас є» і хто ми. Справді, ці процеси були своєрідним парадом шістдесятників на очах України і всього світу».

Комуністична влада прагнула всіма засобами зупинити опозиційний рух. Працівники КДБ проводили профілактичні бесіди з молодими поетами, у віршах яких виявляли «націоналістичні» погляди. Вони також пильно стежили за поширенням «антирадянських» матеріалів. Під нагляд потрапляли громадяни, які давали іншим читати матеріали «шкідливого» змісту. Редактора газети з м. Дніпродзержинська В. Сіренка виключили з партії «за читання серед трудящих і молоді ідеологічно шкідливих віршів». Його неодноразово викликали на бесіди до правоохоронних органів, на квартирі провели три обшуки, під час яких вилучили рукописи творів, листи, статті, магнітофонні записи.

Отже, репресії ще раз засвідчили тоталітарний антиукраїнський характер влади в Україні.

Завдання учням:

- занотувати схему до конспекту;
- які заходи вживав КДБ для припинення опозиційного руху.

Уявлення про атмосферу взаємодопомоги між дисидентами вчитель формує прийомом розповіді:

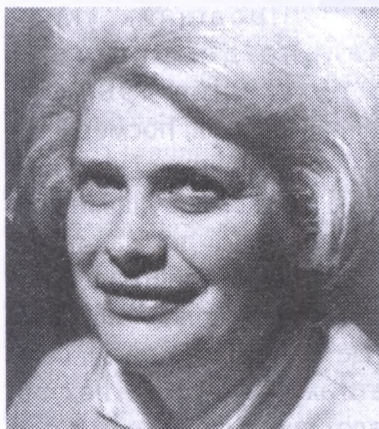
Одна з характерних рис опозиційного руху – взаємна підтримка його учасників. На захист за-

арештованих друзів рішуче стала художниця Алла Горська. Вона надіслала заяву прокуророві УРСР з приводу арештів, подала клопотання на захист художника О. Заливахи. Ця мужня жінка морально й матеріально підтримувала родини політв'язнів. У вересні 1967 р. на процесі В. Чорновола у Львові А. Горська з групою киян висловила протест проти незаконного ведення суду, а наступного року підписала «Лист-протест 139» на ім'я керівників партії та держави з вимогою припинити незаконні процеси. Її викликали на допит у справі В. Мороза, але вона відмовилася давати свідчення. 28 листопада 1970 р. А. Горську було вбито в м. Василькові за нез'ясованих обставин. Її похорон перетворився на мітинг протесту.

Завдання учням:

• Які форми взаємопідтримки практикували дисиденти?

Уявлення про активного діяча опозиційного руху в Україні Аллу Горську вчитель формує за допомогою історико-біографічного портрету.

Горська Алла Олександрівна

народилася 18 вересня 1929 в Ялті, трагічно загинула у віці 41 року 28 листопада 1970 року у Василькові, відома українська художниця, дисидентка, активна учасниця українського правозахисного руху 1960-х років і одна з найяскравіших творчих особистостей покоління «шестидесятників».

Вона була донькою значного компартійного чиновника СРСР і одночасно талановитою художницею, що відкривало перед нею якнайширші перспективи в світі мистецтва: нагороди, премії, персональні виставки, закордонні відрядження, як у Віри Мухіної та Ігоря Грабаря, Іллі Глазунова і десятків інших «народних художників СРСР», лауреатів та орденоносців. Вона вибрала інший шлях, ставши українською дисиденткою. Так, у 1959–1964 рр. взяла активну участь у створенні Лесем Танюком Клубу творчої молоді «Сучасник». У діяльності цього об'єднання, президентом котрого після створення був обраний Лесь Танюк, крім

Горської участь брали такі знакові для української історії постаті, як Василь Стус, Іван Світличний і Василь Симоненко. Саме творчі люди у 1962 році виявили під Києвом місця масового поховання жертв НКВС 1930-х рр., про що активісти написали в міськраду Києва разом з пропозицією відкрити меморіал. За приблизними оцінками, в цьому районі було поховано близько 130 000 жертв сталінського режиму. Виявили поховання випадково, коли художники і поети в лісі на галявині побачили групу місцевих хлопчаків, які грали у футбол, використовуючи череп дитини з 2 кульовими отворами в якості м'яча. Побачене сильно вразило А. Горську і В. Симоненка, також присутнього в лісі. Художниця довго не могла прийти до тями, поет продекламував одну строфу, яка в поширений варіант його твору про цвинтар розстріляних ілюзій не увійшла. Результати проведеного після знахідки розслідування виклали у «Меморандумі №2» Клубу творчої молоді. Після вимоги інтелігентів визнати злочини режиму розпочалися цілком очікувані репресії; у 1968 році Ф. Горська підписала знаменитий «Лист 139-ти» після введення радянських військ до Чехословаччини в знак протесту проти арештів української інтелігенції, «порушень принципу гласності судочинства» на підтримку незаконно заарештованого журналіста В'ячеслава Чорновола. Цей лист Л. Брежнєву, М. Подгорному, О. Косигіну Алла Горська підписала разом із Сергієм Параджановим, Іваном Світличним, Віктором Некрасовим, Василем Стусом, Ліною Костенко, Іваном Драчем, низкою відомих українських учених – членів-кореспондентів АН України. Наслідками цього листа стало адміністративне переслідування всіх підписантів і... чутки по Києву про те, що з'явилася «терористична бандерівська організація», створена спецслужбами Заходу, провідником якої є Алла Горська. У 1970 р її викликали на допит до КДБ Івано-Франківська у справі заарештованого там дисидента В. Мороза, але Горська відмовилася давати свідчення, мало того, за кілька днів до трагічної загибелі написала протест до Верховного суду УРСР про незаконність вироку В. Морозу. Втім, через кілька днів після цього Алла Горська була вбита у будинку свекра, Івана Зарецького, в місті Василькові під Києвом. Поїхала Горська до батька чоловіка за швейною машинкою, яка 70-річному дідусяві була просто не потрібна. Син Горської та

Зарецького Олексій, який зробив пошук винуватців загибелі матері справою всього свого життя, знайшов підтвердження причетності до смерті радянських спецслужб в розсекречених архівах.

Завдання учням:

- У яких акціях протесту брала активну участь А. Горська?
- Назвіть її однодумців та соратників у дисидентському русі.

Формування уявлення про таку форму опозиційного руху, як «самвидав», **вчитель** здійснює за допомогою **прийому розповіді**.

Судові процеси перших місяців 1966 р. описав у своїй книжці В'ячеслав Чорновіл «Правосуддя чи рецидиви терору?». Вона була надіслана П. Шелесту, голові Верховного суду УРСР, письменникам О. Гончару, А. Малишку, М. Стельмаху та ін. Книжка була перекладена російською мовою та надіслана до ЦК КПРС і московським дисидентам. У документальній збірці «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)», написаній у 1967 р., В. Чорновіл оприлюднив матеріали про заарештованих шістдесятників у 1965 р. Ця книжка була надрукована за кордоном, завдяки чому міжнародна громадськість дізналася про політичні переслідування в СРСР. Так виникає нова форма дисидентського руху – «самвидав» (твори, що роповсюджувалися незалежно від державних інституцій, зокрема у вигляді машинописних текстів на тонкому папері). У січні 1970 р. почав виходити друком журнал «Український вісник» (головний редактор – В. Чорновіл). У червні 1971 р. ЦК КПРС ухвалив таємну постанову «Про заходи щодо протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів», а в липні 1971 р. була прийнята аналогічна постанова ЦК КПУ. У ній найнебезпечнішими називалися такі праці: «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби, «Серед снігів» і «Хроніка опору» В. Мороза, «Лихо з розуму» і «66 запитань і зауваг інтернаціоналістові» В. Чорновола, «Собор у риштуванні» і «На свято жінки» Є. Сверстюка. Дніпропетровський обком партії з метою припинення «самвидаву» зобов'язав міськкоми та райкоми партії підвищити відповідальність осіб, які обслуговують розмножувальну техніку, а обласному управлінню КДБ рекомендував «посилити контроль і вжити практичні заходи щодо відвернення спілкування іноземців... з вороже на-

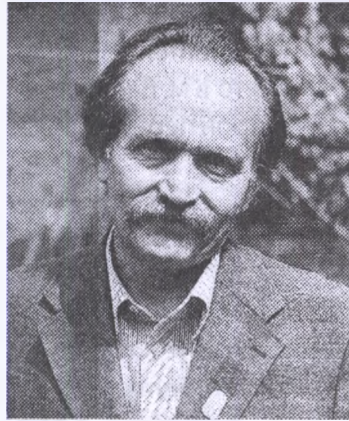
лаштованими й політично нестійкими особами...».

Отже, своєю позицією та публікаціями В. Чорновіл заявив про себе як пристрасний і послідовний борець за національно-культурні та громадянські права українського народу.

Завдання учням:

- визначте зміст поняття «самвидав».

Уявлення про провідника дисидентського руху 1970-х рр. В. Чорновола **вчитель** формує за допомогою **історико-психологічного портрету**.

В'ячеслав Максимович Чорновіл – український політик, публіцист, літературний критик, діяч руху опору проти зросійщення та національної дискримінації українського народу, політичний в'язень СРСР. Провідник укра-

їнського національно-демократичного визвольного руху кінця 1980-х – 90-х років; Герой України (2000 рік, посмертно). Журналіст, який пішов проти злочинної комуністичної системи, і політик, який своєю діяльністю наближав створення незалежної держави. Романтик, революціонер, стратег – усі його дії були спрямовані з юності на здобуття волі, століттями поневоленої України. Це було в його генах, і він не відступав від цієї мети аж до смерті. Він не став президентом України, але став національним героєм посмертно, його вбили в русі – у дорозі до тієї іншої України, за яку він заплатив своїм життям. Своє кредо він визначав так: «Дай Боже нам любити Україну понад усе сьогодні – маючи, щоб не довелося гірко любити її, втрапивши. Настав час великого вибору: або єдність і перемога та шлях до світла, або поразка, ганьба і знову довга дорога до волі». В'ячеслав Максимович народився у грудні 1937 року на Черкащині. За кілька місяців до народження було заарештовано його дядька Петра Чорновола – з заслання він більше не повернувся. В 1960 р. він із відзнакою закінчив Київський університет імені Шевченка (журналістика). В'ячеслав Чорновіл ще у студентські роки почав потроху підточувати камінь міцності, на якому тримався

СРСР. Безперечно, свою справу зробила й хрущовська відлига, яка почалася після смерті Сталіна. Відкрилися імена письменників та політиків, які за життя грузинського вусаня були опечатані фарбою табу. Наприклад, Борис Грінченко. Саме про нього писав свої курсові та дипломні студент Чорновіл, маючи намір написати й кандидатську дисертацію, навчаючись в аспірантурі Київського державного педагогічного інституту імені О.М. Горького (НПУ імені М.П. Драгоманова). Працював на телебаченні, потім на хвилі хрущовської «відлиги» захопився історією української літератури, особливо – донедавна забороненим в СРСР Борисом Грінченком. Після акції протесту у кінотеатрі «Україна» (1965 р.) проти арештів інтелігенції, за відмову давати свідчення на закритому суді братів Горинів засуджений до трьох місяців примусових робіт. Підготував збірку текстів «Лихо з розуму» (Портрети двадцятьох «злочинців») – про арештованих у 1965-у шестидесятників, яка була видана на Заході і стала справжньою подією в СРСР і закордоном. У протоколі допиту Чорновіл так мотивував написання твору: «У моїй заяві йшлося про грубі порушення соціалістичної законності і йшлося про людські долі. І яке ж було моє здивування, коли протягом року не відповіла жодна із згаданих вище інстанцій, я не одержав навіть формальної відповіді. Весною 1967 року я зібрав додаткові факти про засуджених в 1966 році (їхні біографії, списки наукових робіт, листи, заяви і скарги, написані ними твори тощо) і під заголовком «Лихо з розуму» послав із своїм супроводжуючим текстом в ті ж інстанції, а також Спілку письменників, Спілку художників та інші». Багатьом може бути цікаво, звідки така назва твору – «Лихо з розуму», це питання зацікавило і слідчого. Чорновіл відповів: «Ідея такого заголовку виникла у зв'язку з допитом мене особисто та інших обвинувачених і свідків під час попереднього слідства у 1965-1966 роках. Мені особисто капітан Львівського КДБ Клименко заявив, що я дуже розумний і що мені цей розум трохи збавлять. Від Світличного Івана я чув, що йому відразу після арешту заявили, що в нього засмічений мозок і йому його прочистять». У результаті у 1967 р. отримав три роки таборів суворого режиму. У 1970 р. створює підпільний журнал «Український вісник». У 1972 році отримав ще один термін – шість років таборів і три роки заслання. Є легенда, як хтось із слідчих спересердя

запитав Чорновола: «Ну добре, от уявімо, є ваша незалежна Україна. І ким ви там себе бачите?» – «Як ким? Редактором опозиційної газети». Він отримав прізвисько в КДБ – «Неугомонный». Після виходу з мордовських таборів мешкав на засланні у Якутії. У травні 1979 став членом Української Гельсінської групи (УГГ). У квітні 1980-го заарештований за сфабрикованими звинуваченнями (фактично – за участь в УГГ). Засуджений на 5 років тюрми. В 1985 р. повернувся в Україну. Працював кочегаром, бо більше ніде не міг працевлаштуватися. Відновлює підпільне видання «Українського вісника». Всього у радянських тюрмах та таборах В.Чорновіл провів близько 10 років. Засуджений 4 рази. В один із років витримав 83 допити і ніколи не свідчив супроти друзів, які полишили нам такий його портрет: «Він був романтиком, ніжною, чутливою людиною. Великим українським патріотом. Хто довго спілкувався з ним, знав, що він ніколи не підведе – то була людина високої чесності. І одночасно незлобний, захоплений природою, любив пісні – дуже любив пісню «Гей, браття опришки». Не було у ньому ніякої зверхності й пихатості, що притаманна сьогодні багатьом політикам чи то вождям, хоч провладним, хоч опозиційним. Оце «що ж я скажу людям» – характерне для В'ячеслава Максимовича. Потреба спілкуватися з людьми жила в ньому постійно. Може, через те, будучи великим політиком, він завжди залишався доступною людиною. Він просто любив людей і це проявлялося у всіх його вчинках. Було враження, що він випромінює світло навколо себе. Його харизму можна порівняти, мабуть, із харизмою Махатми Ганді, Вацлава Гавела, Леха Валенси. У В'ячеслава Максимовича були такий інтелект і емоції, які дозволяли йому впливати на велику кількість людей, викликаючи у них довіру і переконання. Після зустрічей десь 90% аудиторії виходило переконаними у тому, що він говорив. Він був – справжнім. Це не можна відтренувати, зіграти – бо це єство людини. Він жартівливо казав: *"Я такий як є, пізно мене перевиховувати!"*. Шляхетність і природність В'ячеслава Чорновола являла себе у невимушеності спілкування з будь-яким співрозмовником. Ставлячись до всіх людей як до рівних собі, він, людина високої гідності, всіляко уникав панібратства: дуже мало кому говорив «ти» й себе по плечу плескати не дозволяв.

"...немає страшнішої кари за муки нечистого сумління, бо немає вищого судді за правду. В`ячеслав Чорновіл". Безстрашний був». 25 березня 1999 року В.Чорновіл трагічно загинув у автокатастрофі, коли повертався з поїздки у Кіровоград (нині Кропивницький). Під Борисполем автомобіль політика врізався у навантажений зерном «КамАЗ» із причепом, який здійснював розворот посеред траси. Дуже дивно склалася доля у Володимира Куделі, водія КАМАЗу, який нібито був за кермом під час аварії. Слідством було практично доведено, що він скоїв злочин, тобто ДТП із тяжкими наслідками, однак, несподівано він, не відбуваючи покарання, був амністований. Більш того, МВС розповсюдило серед медіа чутки, що він нібито вмер від серцевого нападу. Насправді ж – це виявилось стандартною спецоперацією прикриття, бо Куделя, живий й здоровий, щоправда, змінив місце проживання. Колишній заступник генпрокурора Микола Голомша підтвердив, що Чорновіла добили, ймовірно, кількома ударами кастета.

Приклад боротьби та життєвої позиції В.Чорновола є прикладом та настановою для інших як слід боротись за Україну та за свої права.

Завдання учням:

• Які риси характеру та особистості були визначальними для В.Чорновола?

Уявлення про Українську Гельсінську Групу вчитель формує за допомогою розповіді з використанням тематичної таблиці. 1 серпня 1975 р. Радянський Союз підписав Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі. Це означало, що Кремль формально погоджувався з нормами про дотримання прав людини та визнавав політичні свободи. Отже, порушення цих прав означало, що СРСР не виконує взяті на себе міжнародні зобов'язання. Спираючись на міжнародні гарантії, дисиденти почали відкрито відстоювати права та свободи громадян. У травні 1976 р. академік А. Сахаров скликав прес-конференцію, на якій оголосив про створення Групи сприяння виконанню Гельсінських угод у СРСР. Вона мала намір отримувати від громадян інформацію про порушення цих статей і ознайомлювати з нею громадськість та уряди країн-учасниць Гельсінської наради. У листопаді 1976 р. утворилася Українська Гельсінська

група (УГГ). Її засновниками стали письменник-фантаст О. Бердник, генерал-майор П. Григоренко, І. Кандиба, Л. Лук'яненко, О. Мешко, М. Матусевич, М. Маринович, О. Тихий, Н. Строката-Караванська, М. Руденко. Хоча правозахисники діяли легально, комуністична влада намагалася притягнути їх до кримінальної відповідальності. З метою фальшування справ їм підкидали зброю, американські долари тощо. У січні 1977 р. заарештували О. Тихого і М. Руденка. Донецький обласний суд засудив О. Тихого до 10 років таборів і 5 років заслання. Інваліда війни М. Руденка засудили на 7 років таборів і 5 років заслання. У липні 1978 р. був засуджений Л. Лук'яненко на 10 років таборів і 5 років заслання. Незважаючи на ці розправи, УГГ поповнювалася новими правозахисниками. Про належність до групи заявили ув'язнені дисиденти В. Чорновіл, О. Попович, В. Ромашок, С. Шабатура, Д. Шумук, Ю. Шухевич.

Отже в Україні виникає правозахисний дисидентський рух.

**Тематична таблиця:
«Українська Гельсінська Група»**

Визначення поняття	Українська Гельсінська Група (УГГ) – відкрита громадська правозахисна організація України.
Дата створення	Листопад 1976 року.
Передумови виникнення	1 серпня 1975 р. – 35 держав, в тому числі й Радянський Союз підписав Гельсінський Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі. Це означало, що Кремль формально погоджувався з нормами про дотримання прав людини та визнавав політичні свободи.
Учасники	М. Руденко (керівник), О. Бердник, Л. Лук'яненко, В. Стус, В. Чорновіл, О. Мешко, П. Григоренко (всього 37 чоловік).
Мета	- Ознайомлення громадськості з декларацією прав людини. - Сприяння виконання статей Заключного акта з питань безпеки і співробітництва у Європі. - Реалізація права України бути представленою окремою делегацією на міжнародних нарадах щодо виконання Гельсінських угод. - Акредитація в Україні представників іноземної преси.

Методи боротьби	- Видання заяв, меморандумів, бюлетенів. - Передання інформації про порушення прав людини міжнародним правозахисним організаціям. - Контакти з аналогічними групами в інших країнах.
Репресії щодо членів УГГ	- 23 члени УГГ засуджені на різні строки ув'язнення. - 6 учасників позбавлені радянського громадянства
Результати діяльності	- Продовження традиції національно-визвольної боротьби. - Ознайомлення світової спільноти з фактами порушення прав людини в Україні.

Завдання учням:

- визначте поняття "правозахисний дисидентський рух".

Учитель висвітлює реакцію влади на активізацію опозиційного руху у 1970-і рр. **методичним прийомом доведення та з використанням хронологічної таблиці.**

Активізація дисидентського руху на початку 1970-х рр. викликала нову хвилю репресій. Посиленню переслідувань української опозиції сприяло призначення у липні 1970 р. керівником КДБ України В. Федорчука, який замінив на цій посаді ставленика П. Шелеста В. Нікітченка. У січні 1971 р. на засіданні Політбюро ЦК КПРС було ухвалено рішення провести всесоюзну кампанію, спрямовану на ліквідацію самвидаву і дисидентського руху загалом. Основним об'єктом переслідування у 1972–1973 рр. стала інтелігенція Києва і Львова. Внаслідок арештів у Києві відбували покарання В. Стус, Є. Сверстюк, В. Рубан, С. Параджанов (останній, оскільки мав нетрадиційну сексуальну орієнтацію, проходив у справі за звинуваченням у гомосексуалізмі – тоді в кримінально-процесуальному кодексі була присутня така стаття – **Ред.**). За підозрами у причетності до дисидентського руху були звільнені декотрі працівники Інституту філософії, Інституту мовознавства АН УРСР. Репресії спрямували проти національно свідомих діячів історії та літератури. З Інституту історії були звільнені О. Апанович, О. Компан. Співробітників Інституту археології на чолі з директором Ф. Шевченком,

звинуватили в «історичних, методологічних і теоретичних помилках», зокрема у відсутності зв'язку між історичними пам'ятками часів Київської Русі та Північно-Східної Русі. Ф. Шевченка усунули від керівництва «Українським історичним журналом» і звільнили з посади директора Інституту археології. Зі Спілки письменників України були виключені І. Дзюба, О. Бердник, В. Захарченко. Переслідування діячів української літератури посилювалося після прийняття резолюції ЦК КПРС «Про літературно-мистецьку критику», що вимагала більше приділяти уваги дотриманню літераторами партійного курсу, зокрема висвітлення спорідненості літературних спадщин народів СРСР. У 1973–1974 рр. цькування літераторів набули масового характеру. Список розкритикованих авторів поповнили Є. Гуцало, М. Руденко та інші. Зі Спілки кінематографістів було виключено С. Параджанова та В. Некрасова. Переслідувань зазнала студентська молодь. Права навчатися у Київському університеті були позбавлені В. Рубан, В. Голобородько. У 1973 р. понад 20 студентів було виключено з Львівського університету. Приводом для звільнень стала спроба самочинно організувати Шевченківський вечір, розповсюдження листівок з протестами проти арештів, випуск самвидавської літератури. Кількість заарештованих дисидентів у 1972–1977 рр., за різними даними, сягала від 70 до 100 осіб. Жертви арештів цих років отримали переважно від 8 до 12, а в окремих випадках – до 15 років позбавлення волі у тюрмах, таборах суворого режиму та на засланні. Звичайно, більше осіб зазнали позасудових переслідувань – звільнень з місць праці, виключення з партії, заборони друкувати свої праці тощо.

Хронологічна таблиця: «Репресії проти дисидентського руху 1965 – 1977 рр.»

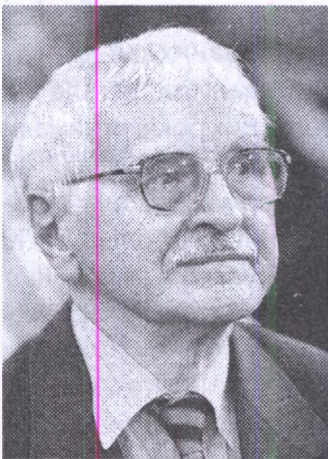
Дата	Подія
1965 рік	Заарештовано кілька десятків представників молодшої творчої та наукової інтелігенції.
1966 рік	Початок судових процесів над учасниками опозиційного руху; закритий суд над М. Осадчим, М. Зваричевським і братами М. і Б. Горинями у Львові.

1970 рік	В. Мороз отримав 9 років ув'язнення і 4 років заслання за публікацію праць у самвидаві; вбивство А. Горської в м. Василькові за нез'ясованих обставин.
1971 рік	Арешт дружини політв'язня С. Караванського Н. Строкатої-Караванської.
1972 рік	Звільнення з Інституту суспільних наук у Львові літературознавців М. Вальо і Р. Кирчева; арешт за звинуваченнями в шпигунській діяльності В. Чорновола, І. Стасів-Калинець, І. Гея, С. Шабатуру, М. Осадчого, І. Світличного, Є. Сверстюка, З. Франко, Л. Плюща, В. Стуса.
1973 рік	Виключення з Львівського університету понад 20 студентів.
1977 рік	Арешт О. Тихого і М. Руденка; Л. Лук'яненко засуджений на 10 років таборів і 5 років заслання.

Завдання учням:

- занотувати хронологічну таблицю.

Уявлення про особистість Є.Сверстюка **вчитель** формує за допомогою **біографічної довідки**.

Сверстюк Євген Олександрович – український письменник, філософ, правозахисник. Один із найяскравіших і найпринциповіших «шістдесятників». Народився 13 грудня 1927 року (але був записаний батьком як 1928 року народження) в с. Сільце (Горохівський

повіт, Волинське воєводство, Польська Республіка, нині Горохівського району, Волинська область, Україна). Батьки – селяни. Освіта – Львівський державний університет, відділення «логіка і психологія» філологічного факультету (1947–1952), потім – аспірант Науково-дослідного інституту психології Мінісвіти України (1953–1956). Працював учителем української мови в Почаєві (1952), с. Богданівка Підволочиського району (1953), викладачем української літератури

Полтавського педагогічного інституту (1956–1959), старшим науковим працівником НДІ психології (1959–1960), завідувачем відділу прози журналу «Вітчизна» (1961–1962), старшим науковим працівником відділу психологічного виховання НДІ психології (1962–1965), відповідальним секретарем «Українського ботанічного журналу» (1965–1972). 1965 року в Одеському університеті захистив дисертацію на ступінь кандидата педагогічних наук. У 1959, 1960, 1961, 1965 (за виступи проти дискримінації української культури), 1972 рр. (за промову на похороні Дмитра Зерова) його звільняли з роботи за політичними мотивами. Переслідуваний протягом років за участь у «самвидаві» і протести проти арештів і незаконних судів, у січні 1972 року – заарештований і в березні 1973 засуджений за статтю 62 ч. I КК УРСР за виготовлення і розповсюдження документів «самвидаву» до семи років таборів та п'яти років заслання. З жовтня 1983 до 1988 працював столяром на київській фабриці індопошиву № 2. Влітку 1987 року з Сергієм Набокою (голова ради), Олесем Шевченком, Ольгою-Гейко-Матусевич, Віталієм Шевченком, Миколою Матусевичем та іншими створили Український культурологічний клуб (УКК). Влітку 1988 року разом з товаришами із УКК відзначили біля пам'ятника св. Володимиру 1000-ліття Хрещення Русі в день початку «офіційного святкування» у Москві, незважаючи на «тупцювання чоловіків у чорних капелюхах». Інформацію про подію масово передруковували за кордоном. Після проголошення незалежності України був активним ідеологом дерадянізації країни. Широко відомі його публікації, присвячені подоланню радянського спадку в духовному житті. Нагороджений Орденом Свободи «...за видатні заслуги в утвердженні суверенітету та незалежності України, мужність і самовідданість у відстоюванні прав і свобод людини, плідну літературно-публіцистичну діяльність та з нагоди Дня Свободи...» згідно з Указом Президента України «Про нагородження Є.Сверстюка орденом Свободи» від 25 листопада 2008 р. № 1075/2008. Один з учасників ініціативної групи «Першого грудня» – створеного у 2011 році об'єднання українських інтелектуалів та громадських діячів. У її складі був одним з авторів Національного акту свободи – пропонуваного Верховній Раді України

суспільного договору, який був опублікований 14 лютого 2014 року і мав на меті знайти шляхи виходу з політичної кризи. Помер 1 грудня 2014 року на 86 році життя.

Завдання учням:

- скласти хронологію життя та діяльності Є. Сверстюка.

3. Форми діяльності дисидентів.

Уявлення про форми діяльності дисидентів учитель формує за допомогою розгорнутої характеристики зі структурно-логічною схемою та порівняльної таблиці.

Опозиціонери-дисиденти відрізнялися від революціонерів тим, що вони не закликали до насильства та не застосовували насильницькі методи. Дисиденти намагалися боротись у рамках чинних законів. Основними формами діяльності дисидентів були:

по-перше, письмові звернення (листи керівникам УРСР і СРСР. Значний суспільний резонанс мав «Лист творчої молоді Дніпропетровська». «Ми, творча молодь Дніпропетровська, – писали вони, – вимагаємо притягти до відповідальності всіх тих, хто влаштовує брутальні україножерські кампанії... хто переслідує чесних, відомих народові людей за те, що вони хочуть виховувати дітей в українських дитсадках, школах, технікумах і вузах». У листі були наведені приклади переслідування громадян за те, що вони схвально відгукнулися про роман О. Гончара «Собор», повідомлялося про нищення пам'яток української культури. Автором листа вважається поет І. Сокульський;

по-друге, «самвидав». До цієї форми діяльності вони вдавалися через те, що в СРСР у ті роки існувала система суворого контролю за поширенням будь-якої інформації. У державі діяла жорстка цензура: спеціальні органи перевіряли всі рукописи, які пропонувалися до друку. Тому матеріали, у яких критикувалася діяльність радянського керівництва, переписувалися чи передруковувалися і передавалися з рук у руки. В. Савченко, який брав участь у підготовці «Листа творчої молоді Дніпропетровська», згадував: «В обвинувальному висновку мені

інкримінувалося розповсюдження «самвидавних» матеріалів: лекції академіка А. Аганбегяна про стан радянської економіки, промови П. Григоренка на вечорі пам'яті захисника кримських татар письменника О. Костеріна та книжки словацького літературознавця М. Мольнара "Словаки і українці"». Свої звернення дисиденти направляли не тільки керівництву держави, а й оприлюднювали через зарубіжні засоби інформації. Так, текст згаданого листа прозвучав на хвилях радіостанції «Свобода», яка вважалася тоді ворожою.

по-третє, створювали підпільні групи та організації, розповсюджували листівки, виступали на різних зібраннях, похоронах однодумців. Вони також використовували трибуну відкритих судових процесів для захисту громадянських прав і критики радянської влади. В ув'язненні дисиденти не припиняли боротьбу з комуністичним режимом. З таборів вони передавали на волю свої твори та документи, повідомляли про стан засуджених, оголошували протесті голодування, не виходили на роботу.

Завдання учням:

- занотувати схему і таблицю.

4. Причини поразки та історичне значення дисидентського руху.

Уявлення про причини поразки та значення дисидентства вчитель формує за допомогою розгорнутої характеристики структурно-логічної схеми.

На початку 1980-х років опозиційний рух був придушений. Історики по-різному визначають причини поразки та значення дисидентства.

Отже, опозиційний рух упродовж 1960-х – першої половини 1980-х рр. в Україні, незважаючи на свою активізацію, не набув широкої підтримки в громадян республіки, що історики пояснюють малочисельністю його учасників, соціальною апатією та пасивністю населення в умовах стабільного соціально-економічного розвитку, підвищення життєвого рівня в цілому у порівнянні з минулим, жорсткістю репресивних заходів, його нігілістичною спрямованістю, коли викривальний пафос домінував над позитивними ідеями.

Порівняльна таблиця: «Революційний та український національно-визвольний рухи та дисидентський рух»

	<i>Революційний рух</i>	<i>Український національно-визвольний</i>	<i>Дисидентський рух</i>
Течії	Народницька; марксистська; радикальна.	Помірквана; радикальна.	За «соціалізм з людським обличчям»; національно-культурна; демократична правозахисна; релігійна.
Організації	«Земля і воля»	«Кирило-Мефодіївське братство»; Громадівський рух; Політичні партії (РУРП, РУП).	Українська селянська партія (1953 р.), УНФ, УТГ.
Активні діячі	О. Герцен, М. Бакунін, М. Чернишевський.	Т. Шевченко, М. Костомаров, М. Драгоманов, І. Франко, М. Павлик, М. Міхновський, Д. Антонович.	М. Руденко (керівник), О. Бердник, Л. Лук'яненко, В. Стус, В. Чорновіл, О. Мещко, П. Григоренко.
Форми діяльності	Незаконна.	Незаконна та законна.	Незаконна.
Характер діяльності	Соціальний	Соціальний та національно-визвольний.	Національно-визвольний.
Методи	Пропагандистські; насильницькі (терор).	Поширення освіти і грамотності; розповсюдження літератури.	Ненасильницька боротьба.
Діяльність	1) «Ходіння в народ» (1873 р.); 2) «Чигиринська змова» (1874 р.); 3) 31 березня 1881 р. – вбивство царя Олександра II.	Робота навколо освіти народу і піднесення економіки України, видання популярних книжок, запровадження широкої мережі початкових навчальних закладів, підготовка агітаційних відозв із закликами розгорнути національно-визвольну боротьбу.	1) Листи-протести до керівних органів УРСР і СРСР; 2) масові заходи; 3) поширення «самвидаву».
Наслідки	Формування політичної опозиції до влади; активізація національно-визвольної боротьби та українського національно-визвольного руху; формування національної самосвідомості українців.		
Історичне значення	Політизація суспільної свідомості; консолідація українства.		

Історичне значення дисидентського руху в Україні полягає в тому, що він сформулював суспільні ідеали та ціннісні орієнтири, виступивши реальною моральною та ідеологічною загрозою радянській тоталітарній моделі суспільного життя.

IV. Закріплення вивченого матеріалу.

Учитель організовує колективну роботу у формі **репродуктивної бесіди**:

- Які цілі відстоювали українські дисиденти?
- Які людські якості були притаманні борцям за громадянські та національно-культурні права?
- Якими були основні форми діяльності дисидентів?
- Які методи використовував комуністичний режим у боротьбі з опозицією?
- Чому радянському режиму вдалося придушити рух дисидентів?
- Яке історичне значення мав опозиційний рух в Україні?

Українські історики про причини поразки та значення опозиційного руху другої пол. 1960-х – поч. 1980-х рр

«Загальна кількість дисидентів в Україні протягом 1960-1972 рр. сягала близько 1 тис. осіб. Але очевидно, що коло прихильних до руху та людей, котрі допомагали йому, було ширшим».
В. Баран

«Головною причиною була відсутність у дисидентів чіткої програми, здатної забезпечити їм підтримку широких верств населення і, зокрема, робочого класу і селянства. Бракувало і належної організованості. Важливою причиною був адміністративний тиск, репресії каральної машини держави».
Ф. Турченко

«Українські дисиденти несли в собі і на собі наліт советської ідеології, що тільки в місцях ув'язнення стали дозрівати в національній свідомості і політичному вишколі».
З. Краєвський

«Опозиційний рух стає помітним фактором суспільно-політичного життя... Водночас широкої підтримки у громадян республіки він не набув, що пояснюється жорстокістю репресивних заходів, апатією та пасивністю, що панували у свідомості значної частини суспільства...»
О. Бойко

«...опозиційний рух складався лише з декількох десятків і сотень людей. Мільйони ще перебували в стані політичної летаргії. Незважаючи на це, влада намагалася будь-що позбутися опозиції, справедливо вбачаючи в ній загрозу для існуючого режиму».
С. Кульчицький

V. Підбиття підсумків уроку.

Отже, дисидентський рух упродовж 1960-х – початку 1980-х рр. у Радянському Союзі був формою опозиції проти існуючого державного ладу та політичного режиму в країні. Його поява була певною мірою викликана десталінізацією та новою політикою лібералізації у період «Хрущовської відлиги». Розвивалось дисидентство за чотирима напрямками: правозахисне, релігійне, національно-культурне та самостійницьке, але характерною рисою цих напрямів в Україні була боротьба за національні інтереси українського народу. Рух опору в Україні здобув широкий розголос у СРСР та за кордоном. Важливіші його

публікації дісталися за кордон і були перекладені на чужі мови. Гуманні політичні позиції руху здобули йому прихильне наставлення поступових кіл світу. В обороні ув'язнених учасників українського руху опору виступили, серед іншого, в СРСР – академік А. Сахаров, П. Літвінов, О. Єсенін-Вольпін, В. Некрасов; у західному світі – діячі культури, науки, видатні письменники, між ними також деякі особи, відзначені Нобелівськими преміями (Гайнріх Бель, Сальвадор Лурія, Гунар Мірдал, Гюнтер Грас, Норман Мейлер, Еріх Фром, Ернест Мандель, Наум Чомський, Ленард Бернстін, Артур Шлесінджер та ін.).

VI. Домашнє завдання.

1. Опрацювати зміст параграфа.
2. Відомий канадський історик української діаспори О.Субтельний у своїй праці «Історія України» стверджував, що дисидентський рух зазнав поразки. Аргументуйте або спростуйте погляд вченого, заповнивши таблицю:

Аргументи «За»	Критерії для обговорення	Аргументи «Проти»
	Цілі діяльності дисидентів	
	Масовість руху	
	Ставлення населення	
	Результати діяльності дисидентів.	
	Наслідки діяльності	
	Значення діяльності	

3. Схарактеризуйте і порівняйте діяльність опозиційного руху в другій половині 1960-х – на початку 1970-х рр. і в другій половині 1970-х – на початку 1980-х рр., визначте спільні та відмінні риси, поясніть причини цих відмінностей.

4. Ви – журналіст телеканалу «Бі-бі-сі», складіть перелік запитань про їхню творчість та громадсько-політичну позицію до:

- а) представника шістдесятників Василя Симоненка;
- б) представника дисидентського руху В'ячеслава Чорновола.